

Tematikus bibliográfia a haragról

Bevezetés

A **harag felfogásáról** lásd Madow, Leo: *Anger*. New York, Charles Scribner's Sons, 1972 (rossz könyv, hamis fiziológiai tényekkel, azonban előtérbe helyezi a rejtőző, közvetett haragot vagy azt, mely belül robban fel, mert nem figyelnek rá); Oksenberg Rorty, Amélie (szerk.): *Explaining Emotions*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1980; Greimas, Algirdas Julien: *De la colère. Étude de sémantique lexicale*. In *Du sens*. II. *Essais sémiotiques*. Paris, Seuil, 1983; Sbisà, Marina – Fabbri, Paolo: *Appunti per una semiotica delle passioni*. In »aut-aut«. 208 (1985. július–augusztus); Kövecses Zoltán: *Metaphors of Anger, Pride and Love. A Lexical Approach to the Structure of Concepts*. Amsterdam–Philadelphia, J. Benjamins Publishing Co., 1986 (a mű kiemeli a szenvedély jól rendszerezett, nem pedig alakatlan jellegét); Tavris, Carol: *Anger. The Misunderstood Emotion*. New York, Simon & Schuster, 1989 (a mindennapi életből vett példákat tárgyal, megmutatja, hogy a harag és az agresszivitás mennyire összekapcsolódik, valamint azt, hogy a haragnak milyen felszabadító hatása van, hogy ne menjen át agresszivitásba); Sarocchi, Jean: *La colère*. Párizs, Desclé de Brouwer, 1991; T. Beck, Aaron: *A gyűlölet fogságában. A harag, az ellenségesség és az erőszak alapjai gondolkodásunkban*. Budapest, Háttér, 2001 (a harag kognitív megközelítése, azaz annak a gondolatfolyamnak az elemzése, ami kifejlődik, amikor az ember sértve érzi magát, valamint az agresszív viselkedés kitörésének leírása. Idézi például Kennedy

hitetlenségét és haragját Hruscsovval szemben a kubai rakétaválság idején, melyet a „Ezt nem teheti meg velem!” felkiáltás fejez ki).

A **Richelieu**-re történt utaláshoz lásd Senault, Jean-François: *Épître à Monseigneur l'Eminentissime Cardinal Duc de Richelieu*. In *De l'usage des passions*. Párizs, Par la Compagnie des Marchands Libraires du Palais, 1641 (reprint Párizs, Fayard, 1987). A **harag és a színlelés közti kapcsolathoz** lásd Accetto, Torquato: *Della dissimulazione onesta* (Napoli 1641). Genova, Il Melangolo, 1984.

A **haragról, a gyűlöletről és a neheztelésről** lásd Ruwen, Ogien: *Un portrait logique et moral de la haine*. Párizs, L'Éclat, 1993; Fabris, Adriano: *Odio*. In Portinaro, Pier Paolo (szerk.): *I concetti del male*. Torino, Einaudi, 2002; AA.VV.: *Hass. Die Macht eines unerwünschten Gefühls*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1985; Scheler, Max: *Das Ressentiment im Aufbau der Morale* [1912]. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2004. Gadarai Filodémosz és Galénosz műveit lásd a hatodik fejezethez (*A harag elutasítása*) tartozó bibliográfiánál.

A harag **etológiai és pszichológiai szempontból** történő tárgyalásához lásd Darwin, Charles: *Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése*. Budapest, Gondolat, 1963; Ekman, Paul (szerk.): *Darwin and Facial Expression. A Century of Research in Review*. New York–London, Academic Press, 1973 (a harag megnyilvánulását is tárgyalja az arcon, Darwin művére támaszkodó tanulmányok alapján). A harag természetéről **a gyermekek fejlődésében**, a különféle dühkitörésekről lásd Bowlby, John: *Attachment and Loss. Vol. II. Separation: Anxiety and Anger*. New York, Basic Books, 1973. A **harag hatásáról az emberi testre** lásd Chesney, Margaret A. – Rosenman, Ray H. (szerk.): *Anger and Hostility in Cardiovascular and Behavioral Disorders*. Washington, Hemisphere

Publishing Corp., 1985. A **Just rage**-ről lásd Phillips, Adam: *The Beast in the Nursery*. London, Faber & Faber, 1998; Winston, Robert M. L.: *Human Instincts*. London, Bantam, 2002.

A **szenvedélyek újabb, interdiszciplináris megközelítéséhez** lásd Lewis, Michael – Haviland-Jones, Jeannette M.– Feldman Barrett, Lisa (szerk.): *Handbook of Emotions*. New York, Guilford Press, 2008.

A **harag és az agresszivitás** kapcsolatához lásd Averill, James R.: *Anger and Aggression. An Essay on Emotions*. New York, Spring Verlag, 1982; Scheff, Thomas J. – Retzinger, Suzanne M. (szerk.): *Emotions and Violence. Shame and Rage in Destructive Conflicts*. Lexington (MA) –Toronto, DC Heath & C., 1991 (azokat a dühkitöréseket is megemlíti, melyeket Hitler már gyermekkorától gyakran átélt). Ugyanúgy Susanne M. Retzinger-től lásd *Violent Emotions. Shame and Rage in Marital Quarrels*. Newbury Park (CA), Sage Publications, 1991.

Az **ész és a szenvedélyek közötti kapcsolatról** lásd de Sousa, Ronald: *The Rationality of Emotion*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1987; Bodei, Remo: *Geometria delle passioni*. Milánó, Feltrinelli, 2007; Nussbaum, Martha C.: *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

A **szomorú szenvedélyekről** lásd Spinoza, Benedictus de: *Etika*. Budapest, Osiris, 1997. Isemeretterjesztő munka, inkább pszichiátriai és pedagógiai szemszögből, aktuális (az értékek felbomlása korában, mely állítólag néhány évtizede kezdődött) Miguel Benasayag és Gérard Schmit egyébként érdekes munkája, a *Les Passions tristes. Souffrance psychique et crise sociale*. Párizs, Éditions La Découverte, 2006.

A haragról a főbűnök keretén belül lásd Gothein, Maria: *Die Todesünden*. In »Archiv für Religionswissenschaft.« 10., 1, 1907; Auden, Wystan Hugh: *The Deadly Sins*. London, Sunday Times Publications, 1962; Lyman, Stanford M.: *The Seven Deadly Sins. Society and Evil*. New York, St. Martin Press, 1978; Schimmel, Solomon: *The Seven Deadly Sins*. Oxford, Oxford University Press, 1997; Galimberti, Umberto: *I vizi capitali e i nuovi vizi*. Milánó, Feltrinelli, 2003; Fernando Savater: *Los siete pecados capitales*. Mexikóváros, Sudamericana, 2005; Taylor, Gabriele: *Deadly Vices*. Oxford, Oxford University Press, 2006; Ravasi, Gianfranco: *Le porte del peccato. I sette vizi capitali*. Milánó, Mondadori, 2007; Ventimiglia, Giovanni: *Vizi. Esercizi per casa*. Milánó, Apogeo, 2007; Aviad Kleinberg: *Péchés capitaux*. Párizs, Seuil, 2008.

A haragról, kapcsolatáról **a 20. századi diktatúrákkal**, valamint a modern **haragról és ingerültségről** lásd a kilencedik fejezet (*A harag modern formái*) bibliográfiáját.

Első fejezet.

A harag a világban

A minden kultúrában, csak különböző **kulturális kódokkal** átértett harag behatárolásához lásd Wierzbicka, Anna: *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-specific Configurations*. New York, Oxford University Press, 1992. A harag evolúciós vonatkozására történt utaláshoz lásd Gaylin, Willard: *The Rage within. Anger in Modern Life*. New York, Simon & Schuster, 1984.

A **szégyen kultúrájáról** a különböző civilizációkban (Homérosz világát lásd a második fejezet bibliográfiá-

jának elején) szembehelyezve a **bűn kultúrájával** lásd Benedict, Ruth: *Krizantém és kard. A japán kultúra újrafelfedezése*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009; Morris, Ivan: *The Nobility of Failure. Tragic Heroes in the History of Japan*. New York, The Noonday Press, 1975; Williams, Bernard: *Shame and Necessity*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1993.

Senecától lásd Seneca, Lucius Annaeus: *Erkölcsei levelek* (válogatás). Budapest, Kossuth, 2001.

A buddhizmus és a harag kapcsolatáról lásd Thurman, Robert A. F.: *Anger*. New York – Oxford, Oxford University Press, 2004 (érdekes, értelmes és igen személyes könyv: a szerző a Columbia Egyetem keleti tanszékének professzora, a színésznő Uma Thurman édesapja és a dalai láma barátja). Szintén a buddhizmus szemzőgéből, de az eredetiség kisebb látszatával lásd Nhát Hanh, Thich: *Harag. Útmutató a bennünk tomboló erők megszéledítésére*. Budapest, Trivium, 2004. **A kígyó történetéhez** lásd Carol Tavris már idézett művét: *Anger. The Misunderstood Emotion*.

A különféle **távoli népcsoportok** haragjához lásd Mead, Margaret–Bateson, Gregory: *Balinese Character. A Photographic Analysis* (1942). New York, New York Academy of Sciences, 1975 (kiemelendő a *Parents and Children* [Szülők és gyermekek] című fejezet, tizenhat oldalnyi fotóval Gregory Batesontól és Margaret Mead tizenegy oldalnyi kommentárjával); Chagnon, Napoléon: *Yanomamō. The Fierce People*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1968; Holmberg, Allan R.: *Nomads of the Long Bow. The Siriono of Eastern Bolivia*. Garden City (NY), The Natural History Press, 1969; Pospisil, Leopold: *The Kapauka Papuans of West New Guinea*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1973; Briggs, Jean: *Never in*

Anger. Portrait of an Eskimo Family. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1970; Zimbalist, Michelle Rosaldo: *Knowledge and Passion.* Cambridge – New York, 1980 (a fülöp-szigeteki ilongot törzsről, melynek kíváncsi férfi tagjai hosszú utazásokat tesznek meg, hogy tapasztalatot gyűjtsenek, melyet visszatérve megosztanak társaikkal is); Briggs, Jean: *Inuit Morality Play. The Emotional Education of a Three-year-old.* New Haven, Yale University Press, 1998. Az ausztrál őslakókról lásd Day, Andrew–Nakata, Martin–Howells, Kevin (szerk.): *Anger and Indigenous Men. Understanding and Responding to Violent Behaviour.* Annanadale (Új Dél-Wales), Federation Press, 2008.

Második fejezet.

A hősök haragja: Homérosz világa

Homérosz világáról és benne a harag szerepéről lásd Homérosz: *Íliász.* Budapest, Európa, 2003. Ezt a témát járja körül Bruno Snell is a következő munkájában: *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des Europäische Denkens bei den Griechen.* Hamburg, Claassen & Goverts, 1946; Adkins, Arthur W. H.: *Moral Values and Political Behavior in Ancient Greece. From Homer to the End of the Fifth Century.* New York, Norton, 1972; Wies, Hans van: *Status Warriors. War, Violence and Society in Homer and History.* Amszterdam, J. C. Gieben, 1992; Cairns, Douglas L.: *Aidos. The Psychology and Ethics of Honour and Shame in Ancient Greek Literature.* Oxford, Clarendon Press, 1993; Vegetti, Mario: *Passioni antiche: l'io collerico*, in Vegetti Finzi, Silvia: *Storia delle passioni.* Róma–Bari, Laterza, 1995; Braund, Susan–Most, Glenn W.: *Ancient Anger. Prospected from Homer*

to Galen. *Yale Classical Studies*, XXXII. köt. Cambridge, Cambridge University Press, 2003; Cairns, Douglas L.: *Ethics, Ethology, Terminology: Iliadic Anger and the Cross-cultural Study of Emotion*. In *Ancient Anger*. cit.: Most, Glenn W.: *Anger and Pity in Homer's „Iliad”*. In *Ancient Anger*. cit.

A **görög istenek haragjáról** Homérosz eposzaiban lásd Hirmscher, Johannes: *Götterzorn bei Homer*. Lipcse, O. Harrassowitz, 1950.

Akhilleusz mint a hősi harag mintája: Nagy, Gregory: *The Best of the Achaeans. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press, 1979; Ciani, Maria Grazia: *I giorni dell'ira*. Bevezetés Homéroszhoz, *L'ira d'Achille* [Akhilleusz haragja] (*Íliász I. ének*). Velence, Marsilio, 1988; Muellner, Leonard–Norton, Mary Beth (szerk.): *The Anger of Achilles. Menis in Greek Epic*. Ithaca, Cornell University Press, 2005.

Arról, hogy **Odüsszeusz hogyan lesz úrrá a haragon**, lásd De Romilly, Jacqueline: *Patience „mon coeur”*. *L'essor de la psychologie dans la littérature grecque classique*. Párizs, Les Belles Lettres, 1991.

Harmadik fejezet.

A harag teológiája: A Biblia világa

Az **azande** törzsből vett példához lásd Evans-Pritchard, Edward Evan: *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* (1937). Oxford, Oxford University Press, 1976.

A **bibliai** idézetek a következő kiadásból származnak: *Biblia. Űszövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. JHVH eredeti démoni jel-

legéről lásd Volz, Paul: *Das Dämonische in Jahweh*. Tübingen, Mohr, 1924. Arról, hogy Isten erőszakossága és haragja milyen fontos szerepet kap a zsidó monoteizmusban, lásd Assmann, Jan: *Der mosaische Unterscheidung oder der Preis des Monotheismus*. München–Bécs, Carl Hanser Verlag, 2003.

Isten haragjához lásd Tasker, Randolph V. G.: *The Biblical Doctrine of the Wrath of God*. London, The Tyndale Press, 1957; Kleinknecht, Hermann–Fichtner, Johannes–Stählin Gustav et al.: *Wrath*. London, Adam & Charles Black, 1964 (Az *Orgé* szócikk fordítása a következő szótárból: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*. Stuttgart, Kohlhammer, 1973. V. köt.); Jacob, Edmond: *Théologie de l'Ancien Testament*. Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1968; Berg, Werner: *Die Eifersucht Gottes – ein problematischer Zug des alttestamentarischen Gottesbildens?* In »Biblische Zeitschrift«, új sorozat 23. (1979); Walzer, Michael: *Exodus und Revolution*. New York, Basic Books, 1985; Baloian, Bruce Edward: *Anger in the Old Testament*. New York, Lang, 1992; Zenger, Erich: *Ein Gott der Rache? Feindpsalmen verstehen*. Freiburg–Bázel–Bécs, Herder, 1994; Latvus, Kari: *God, Anger and Ideology. The Anger of God in Joshua and Judges in Relation to Deuteronomy and the Priestly Writings* [»Journal for the Study of the Old Testament«, Supplement Series 279]. Sheffield, Sheffield Academic Press Ltd, 1998 (filológiaiilag támadhatatlan könyv, mely az isteni harag eszméjének a fejlődését konkrét történelmi helyzeteken és az Írás utólagos betoldásain keresztül mutatja be); Grün, Anselm: *Petit traité de spiritualité au quotidien*. Párizs, Albin Michel, 1998; Basset, Lytta: *Sainte colère. Jacob, Job, Jesus*. Genf, Labor et Fides–Bayard, 2002 (a könyv, melyet egy svájci lelkész nő írt, nagyon precíz módon támasztja alá az isteni harag mint

az egyéni és társadalmi átalakulás előidézőjének elméletét, ami miatt „a tűrhetetlen dolgokat egy csapásra nem tűri tovább”); Miggelbrink, Ralf: *Der zornige Gott. Die Bedeutung einer anstößigen biblischen Tradition*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002 (szintén rehabilitálja a haragot).

Negyedik fejezet. Harag és megbocsátás között: a kereszténység

Az **evangéliumi szövegeket** a Szent István Társulat már idézett bibliakiadásából vettük. **Jézus haragjáról** lásd Black, David A.: *Jesus on Anger. The Text of Matthew 5: 22° Revisited*. In »Novum Testamentum«. XXX (1988); Girard, René: *Celui pour qui le scandale arrive*. Párizs, Desclée de Brouwer, 2001. Arról az elméletéről, mely szerint Jézus (a Fiú, Isten Báránya) örökli az Atya haragját, lásd Tyrrell Hanson, Anthony: *The Wrath of the Lamb*. London, SPCK, 1957.

Miltonhoz lásd Milton, John: *Elveszett Paradicsom* [1667]. In uő: *Válogatott költői művei*. Budapest, Európa, 1978.

Tertullianus művei közül lásd Tertullianus: *A látványosságokról*. In uő: *Művei*. Budapest, Szent István Társulat, 1986; Apetorgbor, Nicholas K.: *Tertullian. Die Rache Gottes und die Verpflichtung des Menschen zum Verzicht auf Rache. Die Bedeutung der Theologie Tertullians für das heutige afrikanische Christentum*. Hamburg, Verlag Dr. Kova, 2004.

Lactantiustól lásd Lactantius, (Lucius Caecilius, Firmianus): *A keresztényüldözők halála*. In uő: *Az isteni gondviselésről*. Budapest, Helikon, 1985; Lactantius:

Isteni tanítások. Budapest, Kairosz, 2012; Lactantius: *De ira Dei.* In *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL).* Bécs, 1887. 27. köt., I, 65–66, online angol fordítása a következő honlapon: www.newadvent.org/fathers/0703.htm; Micka, Ermin: *The Problem of Divine Anger in Arnobius and Lactantius.* Washington, The Catholic University of America Press, 1943; Perrin, Michel: *L'exemple de Lactance.* In uő (szerk.): *Le pardon.* Párizs, Beauchesne, 1987.

Szent Ágostonhoz lásd Augustinus, Aurelius: *Vallo-mások.* Budapest, Gondolat, 1987; *Sermones* [Beszédek], olasz fordításban *Discorsi.* In *Nuova Biblioteca Agostiniana. Opere di Sant'Agostino.* Róma, Augustinianum, 1969. XXX/1, XXX/2, XXXII/1, XXXII/2 köt.; Fredouille, Jean Claude: *Sur la colère divine. Jamblique et Augustin.* Recherches Augustiniennes. V.kötet, 1968.

A purgatórium feltalálásáról lásd Le Goff, Jacques: *La naissance du purgatoire.* Párizs, Gallimard, 1981.

Ötödik fejezet.

Jogos harag

A harag és a bosszú kapcsolatáról és a „szemet szemért, fogat fogért” elvről lásd Jacoby, Susan: *Wild Justice. The Evolution of Revenge.* New York, Harper & Row, 1983; Miller, William Ian: *Eye for an Eye.* Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Az ősi zsarnokságról és a **zsarnokok haragjáról** lásd Lanza, Diego: *Il tiranno e il suo pubblico.* Torino, Einaudi, 1977; Catenacci, Carmine: *Il tiranno e l'eroe. Per un'archeologia del potere nella Grecia antica.* Milánó, Bruno Mondadori, 1996; ezen kívül lásd még

Platón: *Az állam*. 571 a; Hérodotosz, VII. 39. 8; 90. 3 és Arisztotelész: *Az athéni alkotmány* 18. 6.

Arról az **etikáról és politikáról, mely az i. e. 5–4. században kihat a harag féken tartásának kidolgozandó technikáira**, lásd Camerer, Ruth: *Zorn und Groll in der sophokleischen Tragödien*. Borna, Lipcse, Grossbetrieb für Dissertationsdruck von Robert Noske, 1936; Kerrigan, John: *Revenge Tragedy. Aeschylus to Armageddon*. Oxford–New York, Clarendon Press–Oxford University Press, 1996; Ostwald, Martin: *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*. Oxford, Clarendon Press, 1969; Blundell, Mary W.: *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989; Harris, William V.: *Restraining Rage. The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity*. Cambridge (MA)–London, Harvard UP, 2001 (az *orgé* jelentését tárgyalja, melybe beletartozik az a lehetőség és kapcsolat is, mely az örülettel, a vággyal és az erősszal áll fenn); Cantarella, Eva: *Studi sull'omicidio in diritto greco e romano*. Milánó, Giuffrè, 1976; Bodei, Remo: *Introduzione* [Bevezetés] Giulia Cupido *L'anima in conflitto. „Platone tragico” tra Euripide, Socrate e Aristotele* című művéhez. Bologna, Il Mulino, 2002.

Arisztotelész műveit illetően lásd *Rétorika*. Budapest, Gondolat, 1982; Arisztotelész: *Nikomakhoszi ehtika*. Budapest, Magyar Helikon, 1971; Arisztotelész: *Lélek*. Iin uő: *Lélekkilozófiái írások*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006. Az **értelmezésekhez** lásd Aubenque, Pierre: *Sur la définition aristotélicienne de la colère*, in »Revue philosophique de la France et de l'Étranger«. CXLVII (1957); Konstan, David: *Aristotle on Anger and the Emotions. The strategy of Status*, in *Ancient Anger*. cit.; Vegetti,

Mario: *I nervi dell'anima*. In uő: *Dialoghi con gli antichi*. Sankt Augustin, Academia Verlag, 2007.

A **haragról a középkorban és Aquinói Szent Tamásról** lásd Aquinói Szent Tamás: *A teológia foglalata*. I/II. és II/II. Magyarul a II/II. még nem jelent meg, a másik kötet adatai: Budapest, Telosz, 1995 (a jogos harag, mely a bosszút is maga után vonja, az, melyet mások érdeke miatt érzünk, nem pedig a sajátunk miatt).

Tamásról lásd Petritz, Margaret M.: *The Philosophy of Anger and the Virtues*. Washington, The Catholic University of America Press, 1953 [The Catholic University of America. Philosophical Studies. Number 146, Abstract No. 3]; **Dante Alighieri**: *Isteni színjáték*. Budapest, Európa, 1974; Katzenellenbogen, Adolf: *Allegories of the Virtues and Vices in Medieval Art from Early Christian Times to the Thirteenth Century*. London, Warburg Institute, 1939 [újranyomva Nendeln (Liechtenstein), Kraus, 1968]; Bloomfield, Morton W.: *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept with Special Reference to Medieval English Literature*. East Lansing, Michigan State College Press, 1952; Rosenwein, Barbara H. (szerk.): *Anger's Past. The Social Use of an Emotion in the Middle Ages*. Ithaca, Cornell University Press, 1998 (a haragról a szenteknél és a szerzetesek világában); Vecchio, Silvana: *Ira mala/ira bona. Storia di un vizio che qualche volta è una virtù*. In »Doctor Seraphicus«. XLV (1998); Casagrande, Carla – Vecchio, Silvana: *A hét főbűn. A bűnök középkori története*. Budapest, Európa, 2011.

Machiavelliről, Savonaroláról és II. Gyuláról lásd Machiavelli, Niccolò: *Lettere*. Szerk. Francesco Gaeta. In *Opere complete*. Milánó, Feltrinelli, 1960–1962, VI. köt. [1963]; Machiavelli, Nicolò: *A fejedelem és*

Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről. In uő: *Művei.* I. köt. Budapest, Európa, 1979.

Shakespeare-hez lásd Shakespeare, William: *Lear király* [1606]. In uő: *Öt dráma.* Budapest, Európa, 1985; Jetter, Kurt: *Der Zorn in der shakespeareschen Tragödie.* Frankfurt am Main, Dissertation, Wolfgang Goethe Universität, 1959; Braden, Gordon: *Renaissance Tragedy and the Senecan Tragedy. Anger's Privilege.* New Haven, Yale University Press, 1985; Bloom, Harold: *Shakespeare. The Invention of the Human.* New York, Riverhead Trade, 1998. **Giordano Brunóhoz** lásd *A diadalmas állat elűzése.* In uő: *Válogatott dialógusai.* Budapest, Hungária, 1950. **Shakespeare és Bruno kapcsolatáról** lásd Sacerdoti, Gilberto: *Sovranità e sacrificio. Teologia politica nell'Europa di Shakespeare e Bruno.* Torino, Einaudi, 2002.

Hatodik fejezet. A harag elutasítása

Cicerótól lásd *Tusculanae disputationes/Gespräche in Tusculum* [latin–német kétnyelvű kiadás]. Stuttgart, Reclam, 1997. **Az epikureusokhoz** lásd Gadarai Filodemosz [Filodemo]: *L'ira* (Giovanni Indelli kiadása, fordítása és jegyzetei). Nápoly, Bibliopolis, 1988. **A harag megfékezésének orvosi és filozófiai okaihoz** lásd Galénosz: *De priorum animi cuiuslibet affectuum dignotione et curatione.* In uő: *Galenus De priorum animi cuiuslibet affectuum dignotione et curatione; De animi cuiuslibet peccatorum dignotione et curatione; De atra bile.* Lipcse–Berlin, Teubner, 1937. Általánosabb megközelítésben Pigeaud, Jackie: *La maladie de l'âme.*

Étude sur la relation de l'âme et du corps dans la tradition médico-philosophique ancienne. Párizs, Les Belles Lettres, 1981; Nussbaum, Martha: *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics.* Princeton, Princeton University Press, 1996.

Menandroszhoz lásd Dűszkolosz. In uő: *A lenyírt hajú lány. Vígjátékok.* Budapest, Európa, 1986, valamint Bodei Giglioni, Gabriella: *Menandro e la politica della convivenza. La storia attraverso i testi letterari.* Como, Edizioni New Press, 1984.

A sztoicizmushoz lásd **Seneca**, Lucius Annaeus: *A haragról és A nagylelkűségről.* In uő: *Prózai művei.* II. köt. Budapest, Szenzár, 2004; Seneca: *Erkölcsei levelek.* Budapest, Kossuth, 2001; **Musonius Rufus** [Musonio Rufo]: *Diatribé, frammenti e testimonianze* In Ramelli, Ilaria (szerk.): *Stoici romani minori.* Milánó, Bompiani, 2008. **A sztoicizmus értelmezéseihez** lásd Cupaiuolo, Giovanni: *Introduzione al „De ira” di Seneca.* Nápoly, Società editrice napoletana, 1975; Adam, Traute: *Clementia principis. Der Einfluß hellenistischer Fürstenspiegel auf den Versuch einer rechtlichen Fundierung des Prinzipats durch Seneca.* Stuttgart, Klett, 1970; Hadot, Isabelle: *Seneca und die griechisch-römische Tradition der Seelenleitung.* Berlin, De Gruyter, 1979; Fillion-Lahille, Janine: *Le „De ira” de Sénèque et la philosophie stoïcienne des passions.* Párizs, Klincksieck, 1984; Voelke, André-Jean: *La philosophie comme thérapie de l'âme. Études de philosophie hellénistique.* Párizs, Éditions du Cerf, 1993; Gill, Christopher–Braund, Susan M. (szerk.): *The Passions in Roman Thought and Literature.* Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Foucault, Michel: *Le souci de soi.* Párizs, Gallimard, 1984; Williams, Bernard: *Shame and Necessity.* cit.

A tragédiaszerző Senecáról lásd a könyvben, valamint a hetedik fejezet (*A nők haragja*) bibliográfiájában; Anderson, William S.: *Anger in Juvenal and Seneca*. Berkeley, University of California Press, 1964; Schiesaro, Alessandro: *The Passions in Play. Thyestes and the Dynamics of Senecan Drama*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003 (a düh, a gyűlölet és a becsület költészetéről Senecánál a 27–69. oldalakon).

A haragról **Vergiliusnál** lásd Gill, Christopher: *Anger in Virgil's „Aeneid” and Hellenistic Philosophy*. In *Ancient Anger*, cit. Petronius utalásához a harag értékeléséről lásd Petronius, Arbiter: *Satyricon*. Budapest, Magyar Helikon–Európa, 1972.

Hetedik fejezet.

A nők haragja

Arról a példáról, hogy milyen **veszélyes a sértésekre reagálni a diaszpórában élő zsidóknak**, lásd Boyarin, Daniel: *Unheroic Conduct. The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. Berkeley, University of California Press, 1997.

Arról, hogy **a férfiak manapság a nőkkel való kapcsolatukat** mennyire a versenyszellemen és az agresszivitáson keresztül érzlelik, lásd Astrachan, Anthony: *How Men Feel*. Garden City (NY), Anchor Press, 1986.

Ibsen műveiből lásd *Kísértetek* és *Babaszoba*. In Ibsen, Henrik: *Színművei*. II. köt. Budapest, Magyar Helikon, 1966.

Bevezetésként **a görög tragédiához** lásd Vernant, Jean-Pierre – Vidal Naquet, Pierre: *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*. Párizs, François Maspero, 1972. **Seneca** tragédiái közül, melyeknek többek között a harag a té-

mája, lásd Seneca, Lucius Annaeus: *Örjöngő Hercules és Thyestes*. In uő: *Drámái*. Budapest, Szenczár, 2006; Rizzelli, Giunio: *Dinamiche passionali e responsabilità. La „Medea” di Seneca*. Róma–Milánó, LED, 1997 (az őrllet jelentéséről: online is megtalálható egy egyelőre megjelenésre váró gyűjtemény részeként); Reale, Giovanni: *La filosofia di Seneca come terapia dei mali dell’anima*. Milánó, Bompiani, 2004.

Médeia számos reinkarnációjából az ókori színházban lásd Euripidész: *Médeia*. In uő: *Összes drámái*. Budapest, Európa, 1984; Seneca: *Medea*. In uő: *Drámái*. cit. Az **újkorból** lásd Grillparzer, Franz: *Medea* [1821], in Győrffy Miklós (vál.): *XIX. századi német drámák*. Budapest, Európa, 1986; Ciani, Maria Grazia (szerk.): *Euripide, Grillparzer, Alvaro, Medea. Variazioni sul mito*. Velence, Marsilio, 2003; Alvaro, Corrado: *Lunga notte di Medea* (1949). Milánó, Bompiani, 1966; Wolf, Christa: *Medea. Stimmen*. Gütersloh, Luchterhand, 1996. **A harag hősnőihez (Médeia, Messalina, Lady Macbeth) a 19. század színházában, irodalmában és festészetében** lásd Vogel, Juliane: *Die Furie und das Gesetz. Zur Dramaturgie der „großen Szene” in der Tragödie des 19. Jahrhunderts*. Freiburg in Breisgau, Rombach, 2002.

A nők haragjáról a múltban lásd Harris, William V.: *The Rage of Women*. In *Ancient Anger*. cit.; Kennedy, Gwynne: *Just Anger. Representing Women’s Anger in Early Modern England*. Carbondale, Southern Illinois University Press, 2000. **A nők haragjáról korunkban** lásd Lerner, Harriet Goldhor: *A harag tánca. Útmutató nőknek kapcsolataik megváltoztatásához*. Budapest, Édesvíz, 1997 (népszerűsítő olvasmány arról, hogyan lehet a harag jeleit észrevenni az én teljességének megőrzése érdekében: ahogy a fájdalom figyelmeztet minket arra, hogy a forró kályháról levegyük a kezünket,

ugyanúgy a harag okozta szenvedés is segít az én sértetlenségének megóvásában); Thomas, Sandra P. (szerk.): *Women and Anger*. New York, Springer, 1993; Saylor, Margaret – Denham, Gayle: *Women's Anger and Self-Esteem*. In *Women and Anger*. cit.; Kirsta, Alix: *Deadlier than the Male. Violence and Aggression in Women*. Hammersmith, London, Harper Collins Publishers, 1994; Reiser, Christa: *Reflections on Anger. Women and Men in a Changing Society*. Westport (CT) – London, Praeger, 1999.

Nyolcadik fejezet. Gyógymódok

Az **ókori világról** lásd Harris, William V.: *Restraining Rage. The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity*. cit.; Platón: *Phaidrosz*. In uő: *A lakoma; Phaidrosz*. Budapest, Ikon, 1994; Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. cit.; Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben*. Budapest, Jel, 2005–; Plutarkhosz: *A harag megfékezése*. In uő: *Morálfilozófiai értekezések*. Budapest, Kossuth, 1998; Becchi, Francesco: *La nozione di „orge” e di „aorgesia” in Aristotele e Plutarco*. In »Prometheus«. XVI (1990).

A **Nietzsche-idézethez** lásd Nietzsche, Friedrich: *Bálványok alkonya*. In uő: *Bálványok alkonya; Nietzsche kontra Wagner*. Budapest, Holnap, 2004.

A **nemeslelkűség eszméjéhez az újkori filozófusoknál** lásd Descartes, René: *A lélek szenvedélyei*. Szeged, Ictus, 1994 és Spinoza: *Etika*. cit.

Kilencedik fejezet. A harag modern formái

A modern filozófiai gondolkodás klasszikusaitól lásd Descartes, René: *A lélek szenvedélyei*. cit.; **Spinoza**, Benedictus de: *Etika*. cit.; **Kant**, Immanuel: *Pragmatikus érdekű antropológia*. In uő: *Antropológiai írások*. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2005; Fawcett, John: *Anger*, Philadelphia, W. Duane, 1809 (egyike annak a kevés műnek, melyet a 18–19. században kimondottan a haragnak szenteltek).

A **francia forradalom hatásának a politikai harag újjáéledésében** lásd Barrell, John: *Imagining the Death of the King. Figurative Treason, Fantasies of Regicide*. 1793–1796. Oxford, Oxford University Press, 2000; William Godwin: *Enquiry Concerning Political Justice*, 3 köt. Toronto, Toronto University Press, 1946; Stauffer, Andrew M.: *Anger, Revolution and Romanticism*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2005. **William Blake A méregfa című verséhez** lásd Blake, William: *Versei*. Budapest, Európa, 1977.

Az ingerültség mint irodalmi szenvedély felélesztéséhez **Iuvenalison** keresztül lásd Braund, Susan H.: *Beyond Anger. A Study of Juvenal's Third Book of the Satires*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988. A harag filozófiai szempontból történő megfigyeléséhez lásd **Schopenhauer**, Arthur: *Forgácsok*. Budapest, Világirodalom, 1920.

A **viktoriánus korhoz és a gyűlölet pszichoanalitikus felfogásához** lásd Gay, Peter: *The Cultivation of Hatred. The Bourgeois Experience, Victoria to Freud*, III. köt. New York, Norton, 1993; Stedman, Gesa: *Stemming the Torrent. Expression and Control in the Victorian Discourses on Emotions*. 1830-1872. Aldershot, Ashgate,

2002 (érdekes stratégiákkal az érzelmek visszatartásáról, még ha kimondottan nem is a haragról beszél).

A **Mussolini-idézet**hez lásd *Opera Omnia*. 36 köt. (szerk. Duilio és Edoardo Susmel). Firenze, Editrice La Fenice, 1951–1954. XXIX. köt., 404. o. A harag és a **20. századi diktatúrák kapcsolatához** lásd Orwell, George: 1984. Budapest, Európa, 2011.

A **harag** és a **neheztelés modern formáihoz** lásd Hättich, Manfred: *Zornige Bürger. Vom Sinn und Unsinn des Protestierens*. München, G. Olzog, 1984; Gaylin, Willard: *The Rage within. Anger in Modern Life*. cit.; Donskis, Leonidas: *Amore per l'odio. La produzione del male nelle società moderne*, Zygmunt Bauman *Prefazione* [Előszava]. Gardolo (TN), Erikson, 2008. **A harag megnyilvánulásáról az amerikai társadalomban** történelmi távlatból és a jelenben lásd Zisowitz Stearns, Carol–Stearns, Peter N.: *Anger. The Struggle for Emotional Control in America's History*. Chicago, Chicago University Press, 1986 (különösen 1860-tól kezdve, a családban férj és feleség, szülők és gyermekek között, valamint a munkában és a menedzserek világában); Slosar, Jay R.: *The Culture of Excess. How America Lost Self-Control and Why We Need to Redefine Success*. Santa Barbara–Denver–Oxford, Praeger, 2009.

A **harag összegyűjtéséről és megszervezéséről** politikai síkon, különösen a **kommunizmus** és az **iszlám** esetében lásd Sloterdijk, Peter: *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2006.

Az **igazságtalanság miatt érzett haragról irodalmi példaként** lásd Steinbeck, John: *Érik a gyümölcs* [1939]. Szeged, Könyvmolyképző, 2006. A haragról szóló irodalmi szövegek (összefoglaló) antológiájához lásd Kennedy, X. Joseph (szerk.): *The Tigers of Wrath. Poems of Hate*,

Anger, and Invective. Athens, University of Georgia Press, 1981. Charlotte Brontë *Jane Eyre* című regényében, *A Karamazov testvérekben* Dosztojevszkijtől és Naguib Malouf *Children of Alley* című művében különféle utalásokat találunk a haragra. Csak az **olvasás élvezetéért** meg lehet említeni a következőt: Simenon, Georges: *Maigret dühbe gurul*. Budapest, Park, 2004.

Az amerikai katonák haragjáról, frusztrációjáról és bosszúvágyáról **Vietnamban** lásd Nussbaum, Martha: *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, cit., valamint Caputo, Philip: *A Rumor of War*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1977. A **haragról és a háborúról a mai világban** lásd néhány rövid, de érdekes utalásért az „emberi szenvedélyek labirintusáról” Semeraro, Angelo: *Omero a Baghdad. Miti di riconoscimento*. Róma, Mel temi, 2005.

A **modern demokráciák szelídségéről** lásd Zagrebelsky, Gustavo: *Il „crucifige!” e la democrazia*. Torino, Einaudi, 1995.

Tizedik fejezet. Elméleti következtetések

A **klasszikusok közül** lásd Arisztotelész: *Nikomachoszi etika*. cit.; Plutarkhosz: *A harag megfékezéséről*. cit.

Az állatok és az ember közötti hasonlóságról etológiai szempontból lásd Lorenz, Konrad: *Az agresszió*. Budapest, Cartaphilus, 2000, valamint Tinbergen, Niko: *Az ösztönről*. Budapest, Gondolat, 1976.